

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 05.10.2023

Makale Kabul | Accepted: 08.11.2023

Atıf | Cite as: Gülnar Kara, "Rus Elçisi G. İ. Danilevskiy'nin Hive Hanlığı Tasviri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Aralık 2023, s. 108-127.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1371775>

RUS ELÇİSİ G. İ. DANİLEVSKİY'NİN HİVE HANLIĞI TASVİRİ

Gülнар KARA*

Öz

19. yüzyılın ortalarından itibaren Çarlık Rusya'sı, Türkistan hanlıklarıyla diplomatik ilişkilerini yoğunlaştırmaya gayret etmiştir. Hive Hanlığı da coğrafi ve stratejik konumu bakımından Rusya için önem arz eden devletlerden biriydi. Çarlık hükümet, Hive hanıyla gümrük vergilerinin düşürülmesi, ülkedeki Rus esirlerin serbest bırakılması ve iki devlet arasındaki sınırların belirlenmesi konusunda anlaşmaya varmak istiyordu. Bu maksatla 1841'de gönderilen heyetin faaliyetleri Rus elçisi Nikoforov'un kibirli tavırları nedeniyle amacına ulaşamamıştı. Müzakerelerin başarısız olmasına rağmen Hive hükümdarı Allakulu Han'ın Rus elçileriyle birlikte kendi elçilerini de göndermesi, Çarlık hükümet tarafından hanın uzlaşmaya hazır olduğuna yorumlanmıştı. Dolayısıyla 1842'de Hive'ye G. İ. Danilevskiy başkanlığında ikinci bir elçilik heyeti gönderilmiştir.

Bu çalışmada Rus elçisi Danilevskiy'nin Hive Hanlığı hakkındaki gözlemleri dönemin ana kaynaklarından istifade edilerek irdelenmiştir. Çalışmanın temeli G. İ. Danilevskiy'nin Hive'ye düzenlenen elçilik seyahatinin neticesi olarak yayınladığı *Hive Hanlığı'nın Tasviri* (1866) adlı eseri üzerine kurulmuştur. Buradan edinilen bilgilere ek olarak dönemin konuyla ilgili farklı dillerdeki kaynaklarından da yararlanılmıştır. Çalışmada ilk önce G. İ. Danilevskiy'nin Hive Hanlığı'na elçilik seferinin nedenleri, müzakerelerin seyri ve elçilik heyetinin Hive'deki gizli topografik faaliyetleri incelenmiştir. Daha sonra Danilevskiy'nin bu seyahat sürecince ülke hakkındaki izlenimleri ve yerlilerden elde ettiği bilgiler üzerinde durulmuştur. Çalışmanın ana kısmını oluşturan bu bölümde Rus elçisinin Hive Hanlığı'nın coğrafyası, etnik yapısı, nüfusu, ekonomik ve ticari sistemi hakkında tespit ettiği bilgiler dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırılarak batılı araştırmacıların bakış açısıyla Hive Hanlığı'nın tasvirinin ortaya konulmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hive Hanlığı, Çarlık Rusya'sı, Danilevskiy, Allakulu Han, Rahimkulu Han.

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, gulnarkara06@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3283-7246.

RUSSIAN AMBASSADOR G. I. DANILEVSKI'S DEPICTION OF THE KHANATE OF KHIVA

Abstract

From the middle of the 19th century, Tsarist Russia tried to intensify its diplomatic relations with the Turkestan khanates. The Khanate of Khiva was one of the important states for Russia in terms of its geographical and strategic location. The tsarist government wanted to reach an agreement with the khan of Khiva on the reduction of customs duties, the release of Russian captives and the demarcation of the borders between the two states. The delegation sent for this purpose in 1841 failed to achieve its goal due to the arrogant behavior of the Russian envoy Nikoforov. Despite the failure of the negotiations, Khiva ruler Allakulu Khan sent his own envoys along with the Russian envoys, which was interpreted by the tsarist government as the khan's readiness to compromise. Therefore, a second embassy delegation headed by G. I. Danilevski was sent to Khiva in 1842.

In this study, the observations of the Russian ambassador Danilevski on the Khanate of Khiva are analyzed by utilizing the main sources of the period. The basis of the study is based on Danilevski's *Depiction of the Khanate of Khiva* (1866), which was published as a result of his embassy trip to Khiva. In addition to the information obtained from this work, the relevant sources of the period in different languages were also utilized. The study first analyzes the reasons for Danilevski's embassy trip to the Khanate of Khiva, the course of negotiations and the secret topographical activities of the embassy delegation in Khiva. Then, Danilevski's impressions of the country and the information he obtained from the locals during this trip are emphasized. In this section, which constitutes the main part of the study, the information determined by the Russian ambassador about the geography, ethnic structure, population, economic and commercial system of the Khanate of Khiva is compared with other sources of the period and an attempt is made to reveal the depiction of the Khanate of Khiva from the perspective of Western researchers.

Keywords: Khanate of Khiva, Tsarist Russia, Danilevski, Allakulu Khan, Rahimkulu Khan.

Giriş

19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sının Özbek hanlıklarıyla ilişkilerinin öncelikli meseleleri ticareti geliştirmek, gümrük vergilerinin indirilmesi, kervanların güvenliğini sağlamak ve bu ülkelerde bulunan Rus esirlerin serbest bırakılmasını sağlamak idi. Bu amaçla keşif seferleri düzenlenmiş, elçiler gönderilmiş ise de söz konusu devletler ile Rusya'nın arasında herhangi bir yazılı anlaşma mevcut değildi. Rus hükümeti Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarıyla ticari ve diplomatik ilişkileri güçlendirmek için yoğun bir çaba sarf ediyordu. Özellikle Hive Hanlığı'nın diğer ülkelere giden ticaret yollarının kavşağında olması onu Rusya-Türkistan ilişkilerinde daha önemli kılıyordu. Ayrıca bu dönemde İngiltere'nin Türkistan hanlıklarıyla ciddi bir şekilde ilgilenmeye başlaması Rusya'yı endişelendirmişti. Böylece Çarlık hükümet Türkistan coğrafyasında Rusya'nın hâkimiyetini kalıcı hale getirme ve sınırlarını genişletme faaliyetlerine hız vermiştir.

Rusya'nın Türkistan hanlıklarıyla diplomatik temaslarının en önemli merkezi Orenburg idi¹. Türkistan hanlıklarına elçi olarak görevlendirilen kişilerin büyük

¹ 1735'te Or Irmağı'nın ağzında inşa edilen Orenburg'un kuruluş projesiyle Türkistan hanlıklarıyla ticari ilişkilerin geliştirilmesi ve Türkistan şehirlerinden tüccarları çekmek hedeflenmişti. Burada Rusya Dış İşleri Nazırlığı'nın bir şubesi olan, Asya ülkeleriyle diplomatik ve ticari ilişkileri koordine eden, Türkistan bölgesi ile ilgili önemli stratejik bilgiler toplayan Orenburg Sınır Komisyonu da önemli faaliyetler gerçekleştiriyordu. 1743'te yeni bir yere taşınan şehir hızlı bir şekilde büyümüş, Rusya'nın Türkistan'a

çoğunluğu burada görev yapan subaylardı. Özellikle 1833'te General V. A. Perovskiy'nin Orenburg Askerî Valisi olarak atanmasıyla bu faaliyetler gözle görülür şekilde yoğunlaşmıştı. General Perovskiy, Küçük Cüz Kazaklarından² birçok boyun Hive Hanlığı'nın egemenliğini tanımalarından ve Rus sınır hatlarına saldırılar düzenleyerek esir aldıkları Rusya vatandaşlarını Hive'ye satmaya devam etmelerinden son derece rahatsızdı. General Perovskiy, bu duruma son vermek için kendi adına Hive hanına Rus esir kölelerin derhal serbest bırakılmasını, Rus kervanlarına yapılan yağma saldırılarının durdurulmasını ve Hive'nin Kazaklar üzerinde egemenlik kurmaya son vermesini talep eden mektuplar gönderdi. Ancak o dönem Hive Hanlığı'nın hükümdarı olan Allakulu Han alt düzey bir yöneticiden gelen mektupları görmezden geliyordu. Perovskiy'nin önerisiyle Rus hükümetinin Hive Hanlığı'na ekonomik yaptırımlar uygulamak için 1836'da Rusya'da bulunan Hiveli tüccarları tutuklayıp, mallarına el konulması talimatı da pek önemli sonuç vermemişti. Sonunda General Perovskiy, 1839'da "Hive'de köleleştirilmiş Rus esirlerin serbest bırakılmasını ve Rus ticaret kervanlarına yönelik Hivelilerin yağma saldırılarının durdurulmasını amaçlayan" askerî sefer düzenledi. Ancak Hive Seferi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla³ Rus hükümeti diplomatik faaliyetlere ağırlık vermek zorunda kaldı. Yine de İngiliz elçisi R. Shakespeare'nin ikna çabalarıyla⁴ Allakulu Han, Rusların esir alınmasını yasaklayan fermanı imzalayarak (1840) Rusya ile anlaşmaya hazır olduğunu göstermişti.

1841'de Yüzbaşı Nikiforov'un başkanlığında Hive'ye gönderilen elçilik heyeti, Nikiforov'un küstah tavırları nedeniyle başarısızlığa uğradı ve hiçbir anlaşma sağlanamadan Rusya'ya geri döndü. Yine de müzakerelere devam edilmesi için Nikiforov'un heyetiyle birlikte Vais Bay Nabiyev başkanlığında 16 kişilik bir Hive elçilik heyeti de Rusya'ya gelmiştir. Hive elçileri Allakulu Han'ın Rusya imparatoru ve diğer hükümet üyelerine mektubunu getirmişlerdi. Hive elçilik heyetinin bu seferinden Rus hükümeti olumlu sonuçlar almayı bekliyordu. Orenburg'da Hive elçileri son derece nezaketle karşılanmış, yolculuk için her türlü imkânlar sağlandıktan sonra Vais Bay, 4 kişilik maiyeti ve tercümanı ile birlikte geciktirilmeden St-Peterburg'a gönderilmiştir. 19 Şubat'ta St.-Peterburg'a ulaşan Hive elçileri ilk önce Rusya Dış İşleri Nazırı Kont

açılan kapısı olmuştur. A. A. Marozikov, "İz İstorii Torgovyh Svyazey Sredneaziatskih Hanstv s Rossiyei", *Problemy Sovremennoy Nauki i Obrazovaniya*, no. 12, 2018, s. 74-75.

² Cüzler, Kazak halkını oluşturan kabilelerin belirli bir coğrafi ve sosyo-politik örgütlenme biçimidir. Kazak Cüzlerinin (Büyük, Orta, Küçük) oluşumu birçok efsaneyi barındıran tartışmalı bir konudur. Kazakların Cüz sistemiyle ilgili bilgi için bkz. Orhan Doğan, *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 26-34; Osman Yorulmaz, *Kazak Türkleri ve Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler: Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 12-26.

³ General Perovskiy'nin Hive Hanlığı'na başarısız askerî seferi hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. İ. N. Zahar'in, "Zimniy Pohod v Hivu v 1839 Godu. Po Rasskazam i Zapiskam Oçevidtsev", *Russkiy Arhiv*, no. 4, 1891, s. 513-598; Murat Özkan, "İklimle Savaş: Perovskiy'nin Hive Seferi (1839-1840)", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde. Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, I, Nobel Yayınları, Ankara 2020, s. 255-270.

⁴ R. Shakespeare, notlarında 416 Rus esirini 1 Ekim 1840'ta Orenburg'daki Rus yetkililerine kendisinin teslim ettiğini kaydeder. Bkz. "A Personal Narrative of a Journey from Heraut to Ourenbourg, on the Caspian in 1840. By Captian Sir Richmond Shakespeare", *Blackwood's Edinburgh Magazine CCCXX/LI*, 1842, p. 720. Shakespeare'nin Rus esirlerin serbest bırakılması için Allakulu Han'la yaptığı görüşmeleri ona eşlik eden Afganlı rehberler de teyit ederler. M. N. Galkin, *Etnografiçeskiye i İstoriiçeskiye Materialy po Sredney Azii i Orenburgskomu Krayu*, Tip. Gogenfel'dena, St.-Peterburg 1868, s. 261-262. Serbest kalan Rus esirlerden birisi de Hindistanlı bir İngiliz'in esirler için Hive hanına külçe altınla fidye ödediğini anlatır. N. Mihaylov, "Golos Hivinskih Plennikov", *Niva*, no. 30, 1873, s. 467.

Nessel'rode ile görüşmüşler, sonrasında imparatorun huzuruna çıkmışlardır. İki ay boyunca elçi ve maiyeti St-Peterburg'ta iyi bir şekilde ağırlanmış, Rusya'nın farklı alanlarda elde ettiği başarılar; Rusya'nın ihtişamı sergilenmeye çalışılmıştır. Ancak ciddi bir müzakere yapılamamıştır. Getirilen mektuplarda olağan nezaket söylemleri dışında bir şey yoktu. Nabiyev, Allakulu Han'ın bilgisi olmadan herhangi bir anlaşmaya imza atmaya yanaşmıyordu. Hive ile Rusya arasında telgraf iletişimi de olmadığı için hanın şu veya bu konudaki fikrini öğrenmek mümkün değildi. Dolayısıyla Rus hükümeti anlaşma taslağının bir Rus elçiliği aracılığıyla Hive hanına götürülmesine ve yerinde imzalanmasına karar vermiştir. 9 Mayıs 1842'de çeşitli hediyelerle Hive elçileri Orenburg'a doğru geri dönüş yoluna çıktılar. Hive'ye gidecek olan Rus elçilik heyetinin hazırlık işleri tamamlanana kadar Hive elçileri Orenburg'da kalmışlardır. Üç ay kadar süren hazırlık çalışmaları tamamlandıktan sonra Hive'ye gidecek elçilik heyetinin başına General Perovskiy'nin önerisiyle Albay G. İ. Danilevskiy⁵ getirilmiştir.

G. İ. Danilevskiy, 1828-1829 Rus-Osmanlı savaşına, General Perovskiy'nin Hive Seferi'ne (1839) katılmış ve kendisini kanıtlamış subaylardan biriydi. 1835'ten beri Orenburg kolordu komutanlığı karargahında görev yapıyordu. Gayretli hizmeti için birkaç defa madalyalarla ödüllendirilmişti. Elçilik misyonunun başına getirildiği sırada 30'lu yaşlarında, Avrupalı eğitim almış, iyi hitap yeteneği olan bir tecrübeli subaydı. Ayrıca Kazak bozkırları ve Hive Hanlığı hakkında yeterli bilgilere sahipti. Heyetin diğer önemli üyeleri olan Zelenin kardeşler de Perovskiy'nin 1839'daki Hive seferinde görev almış topografılardı. Zelenin kardeşler, daha sonrasında da 1841'deki Hive ve Buhara'ya gönderilen Rus elçilik heyetlerine Sırderya Nehri'ne kadar koruma olarak eşlik eden İ. F. Blaramberg'in birliğinde görev almışlar, heyetin seyahat rotası üzerindeki mevkiilerin topografik çizimini yapmışlardır⁶. Heyette onlar dışında bir mütercim, Danilevskiy'nin kâtabi Grigor'yev, botanikçi F. İ. Basiner⁷, kervanbaşı ve bir subayın komutasında 20 kişilik Kozak birliği vardı. Ayrıca heyete rehberlik etmesi için Hive'yi birkaç defa ziyaret eden ve yol güzergahını iyi bilen 5 Kazak işe alınmıştır. 40 deve, 35 atla yola çıkan Rus heyetinin masrafları için 5.000 altın para ayrılmıştır. Danilevskiy'nin kervanına daha önce Hive ile ticari ilişkileri olan ve Özbekçeyi iyi bilen tüccar Boçarov (Rus tüccar Piçugin'in yetkilisiydi) birkaç develik mallarıyla dahil olmuştur. Rus heyeti Hive hanı ve hükümet

⁵ Dönemin diğer kaynağı olan Zalesov'un eserinde Danilevskiy'nin rütbesi yarbay olarak verilmiştir. Bkz. N. Zalesov, "Posol'stvo v Hivu Podpolkovnika Danilevskogo v 1842 g.", *Voyenniy Sbornik*, XLIX/5, 1866, s. 41-72. Ancak elçilik heyetinin bir üyesi olan botanikçi Th. Basiner'in eserinde rütbesi albay şeklinde verilmiştir. Bkz. Th. Fr. Basiner, *Naturwissenschaftliche Reise durch die Kirgisiensteppe nach Chiva*, Akademie der Wissenschaften, St.-Petersburg 1848.

⁶ Savinova, T. N. "Uçastniki Hivinskoy Ekspeditsii 1839-1840 gg. Topografy", *İzvestiya Samarskogo Nauchnogo Tsentra RAN*, 16/5, 2014, s. 1816; V. G. Semenov, "Uçastniki Missii 1842-1843 gg. v Hivu-G. İ. Danilevskiy i Ye. N. Zelenin", *Formirovaniye i Sovremennoye Polojeniyeye Sredneaziatskih Diaspor v Rossii. Materialy Mejdunarodnoy Naučno-Praktičeskoy Konferentsii*, OOO İPK Universitet, Orenburg 2013, s. 41. G. N. Zelenin, bu seyahatleriyle ilgili tüm notlarını 1889-1890 yıllarında Orenburg'da yaşayan İ. N. Zahar'in'e teslim etmiştir. Onun notlarından yararlanarak Zahar'in, Danilevskiy'nin Hive'ye elçilik misyonu hakkında eserini yayınlamıştır. Bkz. İ. N. Zahar'in, "Posol'stvo v Hivu v 1842 Godu. Po Rassakazam i Zapiskam Oçevidtsa", *İstoričeskij Vestnik* no. 11, 1894, s. 427-447.

⁷ Alman asıllı Rus botanikçi Fedor İvanoviç Basiner (Almanca ismi Theodor Friedrich Julius Basiner) bu seyahatinde Kazak bozkırları ve Hive Hanlığı'nın bitki örtüsünü, meteorolojisini araştırmış, bu incelemelerinin sonucu olarak 1848'de Türkistan coğrafyası hakkında önemli bilgiler içeren eserini yayınlamıştır. Bkz. Basiner, 1848. Bu çalışmada eserin Rusça tercümesinden yararlanılmıştır. Bkz. Th. Fr. Basiner, "Estestvenno Nauçnoye Puteşestviye po Kirgizskoy Stepi v Hivu", *İstoriya Kazahstana v Zapadnyh İstočnikah XII-XX vv. Nemetskiye İssledovateli v Kazahstane*, V, çev. L. A. Zaharova, Sanat, Almatı 2006, s. 283-359.

yetkilileri için hediyeler götürüyordu. Allakulu Han için ise, altın kaplamalı koşum takımıyla bir çift cins İngiliz atı ile dört kişilik faytonun da içinde olduğu hediyeler hazırlanmıştı⁸.

1. Danilevskiy'nın Hive Hanlığı'na Elçilik Misyonunun Seyri

Danilevskiy'e imparator tarafından Allakulu Han'a yazılan mektup ile hükümet başkanı yardımcısı Kont Nessel'rode'nin mektupları verilmiştir. Rusya Dış İşleri Nazırlığı'ndan verilen talimatnameye göre elçinin yerine getirmesi gereken görevler şunlardı:

- 1) Rusya'nın çıkar gözetmeyen talepleri olduğuna Hive hanını ikna etmek ve Rusya'nın Hive üzerindeki "manevi" nüfuzunu güçlendirmek;
- 2) Hive'deki Rus malları için belirlenen gümrük vergisinin %5ten fazla olmamasını sağlamak;
- 3) Hive-Rusya sınırları meselesine girmemek, ancak uygun bir ortam oluşursa Hive ile Rusya'nın güney sınırlarının Sırderya Nehri, Aral Denizi'nin kuzey kıyıları ve Üstyurt'un kuzeyi olarak belirlenmesini sağlamak;
- 4) Hive'de daimî bir Rus temsilcisinin bulunması için hanı ikna etmek, en azından ilk başlarda bu temsilcinin ticaret kervanlarıyla birlikte geçici olarak gelmesini sağlamak;
- 5) Hive Hanlığı'ndaki İranlı kölelerin serbest bırakılmasını sağlamak.

Elçi, hana İranlıların esir alınmasıyla ilgili eylemlerinin tüm uygunsuzluğunu açıklamalıydı ve Allakulu Han'ı İranlı kölelerin en azından bir kısmını serbest bırakmaya ve İran'a bir elçi göndermeye ikna etmeliydi⁹. Bunun dışında da sözlü olarak verilen gizli talimatlar da vardı. Buna göre ülkeye giden yollar ve Hive şehri ile çevresindeki yerleşim yerlerinin topografik çizimlerinin yapılması lazımdı. Bu görev için zaten Zelenin kardeşler heyete dâhil edilmişti. Sonunda 1 Ağustos 1842'de Orenburg'dan yola çıkan Rus elçilik heyeti Yembi Irmağı ve Üstyurt üzerinden Aral Denizi'nin batı kıyılarına takip ederek Hive Hanlığı'nın sınırlarına ulaştığında Allakulu Han'ın gönderdiği 300 kişilik atlı birlik tarafından karşılanmıştır. Burada Allakulu Han'ın seferde olduğunu öğrenen Rus heyeti Taşavuz şehri civarında hanın Buhara seferinden dönmesini beklemek zorunda kalmıştır. Danilevskiy'nin 20 Aralık'ta Ya. N. Hanykov'a yazdığı mektuba göre, Buhara Emiri Nasrullah 1842'de Hokand Hanlığı'na saldırmış, başşehri ele geçirmiş ve tahttan indirdiği Muhammed Ali Han'ı (Madali Han) idam ettirmişti. Allakulu Han da Buhara emirinin seferde olmasını fırsat bilerek 15.000-20.000 kişilik ordusuyla Buhara sınırındaki Çarcuy ve Karakul'a doğru hareket etmiştir. Küçük bir İlçik Kalesi ele geçirilmiş, ancak hanın oğlu Rahimkulu İnak, bir ay boyunca kuşattığı Çarcuy'da başarı sağlayamamıştı¹⁰. Binlerce Buharalıyı esir alarak ülkesine dönen Allakulu Han'ın bu

⁸ Zahar'in, "Posol'stvo v Hivu...", s. 431-432. Allakulu Han bu faytonu sadece bir defa kullanabilmişti. Sonrasında hastalıktan vefat edince fayton bir ahıra kapatılmış ve hiç kullanılmamıştır. 1858'de Hive'yi ziyaret eden Rus elçilik heyeti faytonu harap halde bulmuştur. Zalesov, "Posol'stvo v Hivu...", s. 71.

⁹ Zalesov, "Posol'stvo v Hivu...", s. 45-46.

¹⁰ Hive tarihçisi Âgehî'nin *Riyazü'd-Devle* adlı eserine göre, Allakulu Han 15 Eylül'de sefer çıkmıştır. Seferin sebebi Buhara hanı Nasrullah'ın Merv civarında yaşayan Türkmen boylarına gizlice mektup göndererek Merv'in eski Buhara toprakları olduğunu iddia ederek, Türkmenleri isyana teşvik etmeye çalışmasıydı. Ancak Çarcuy kuşatması esnasında Kazakların Ürgenç'e saldırıp ele geçirdiği ve Hoca Niyaz Kalesi'ni kuşattığı haberi gelmiş ve geri dönmüştür. *Materialy po İstorii Turkmen i Turkmenii XVI-XIX vv.: İranskiye, Buharskiye i Hivinskiye İstoçniki*. çev. A. K. Borovkov, II, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1938, s. 474-476. Âgehî'nin *Zübdetü'l-Tevarih* adlı diğer eserinde ise, Çarcuy Kalesi düşmeye yakın

seferine daha sonra Rus elçilerine yardımı dokunan Hive ordusunda *topçu başı* olarak görev yapan Rus esir Sergey Ağa da iştirak etmişti. Onun botanikçi Basiner'e anlattığına göre bu seferin düzenlenme sebebi Hokandlıların yardım istemesiydi¹¹.

Allakulu Han 29 Ekim'de Buhara seferinden dönmüş ve 30 Ekim'de Rus elçisini huzuruna kabul etmiştir. Resmi selamlaşma ritüellerinden sonra Rus imparatoru ve diğer yetkililerinin mektupları, getirilen hediyeler takdim edilmiştir. Rus heyetinin bir üyesi olan topograf Zelenin'in anlattıklarına göre, Allakulu Han, Danilevskiy'i çok soğuk karşılamış, getirdiği hediyelerle de pek ilgilenmemiştir. Rus elçisi ikinci defa hanın huzuruna ancak 10 Kasım'da çıkabilmiştir. Bu sefer daha ılımlı yaklaşımda bulunan Allakulu Han hastalığını ileri sürerek henüz iş konuşmak istemediğini ve bunun için *mehter* ve diğer divan üyelerini görevlendirdiğini söylemiştir. Ancak divan üyeleri de Danilevskiy'yi sık sık ziyaret etmelerine rağmen iş konuşmaya pek istekli değillerdi. Danilevskiy, artık müzakerenin başlatılmasının kasıtlı olarak ertelendiği konusunda endişelenmeye başlamıştı. 23 Kasım'da Hive'de Allakulu Han'ın birkaç gün önce vefat ettiği ve tahta başka birisinin çıktığı haberi yayılmıştı. Söylenti doğrudu. Allakulu Han'ın vefatıyla gizlice Hezaresp'te bulunan büyük oğlu Rahimkulu çağırılmış, o gelene kadar ülkede karışıklık çıkmaması için *mehter* ve diğer devlet yetkilileri hanın vefat haberini duyurmamıştı¹². Yeni han Rahimkulu bu sırada 29 yaşındaydı¹³.

Yeni tahta çıkmış Rahimkulu Han uzun bir süre Rus elçisini huzuruna kabul etmemiş, elçi sonunda kabul edildiğinde Allakulu Han'dan daha soğuk karşılamıştı. Hivelilerin Rus heyetine olan tavırları da değişmişti. Devlet yetkilileri de çarşadaki tüccarlar da Ruslara düşmanca tavırlar sergiliyor, hatta bazen zorbalık yaparak kavga çıkartmak için bahane arıyorlardı. Rus heyetinin durumunun çıkmaz bir hal aldığı bu günlerde *topçu başı* Rus asıllı Sergey Ağa gizlice Danilevskiy'yi ziyaret ederek yeni hanın başkanlık ettiği divan meclisinde Rus elçilerinin aynı Bekoviç-Çerkasskiy'nin heyeti gibi ortadan kaldırılması gerektiği konusunda tartışma yapıldığını, sadece kendisi ve *mehterin*¹⁴ buna karşı çıktıkları için karar vermenin bir süreliğine ertelendiğini haber vermiştir. Bunun Rus elçilerinin nasıl davranacağını ölçmek için yapılan kasıtlı bir "bilgi sızıntısı" olma ihtimali de yüksektir. Büyük bir endişeye kapılan Danilevskiy ertesi gün yanına bir Kozak askeri olarak *mehteri* ziyaret etmiş ve müzakereler başlamayacaksa geri döneceklerini bildirmiştir. *Mehter* de her zamanki gibi kaçamak cevaplar verince endişesini belli etmemek için "Merhum Allakulu Han biz buraya gelirken güvenliğimizi sağlamak için özel bir birlik göndermişti. Geri dönerken böyle bir korumaya ihtiyacımız yok. Zaten Hive topraklarında birileri Rus elçilerine saldırmaya cüret ederlerse Rus hükümeti Hive'de taş üstünde taş bırakmayacaktır," diye gözdağı vermeyi de unutmamıştır. Bu sözlerin etkisi oldu mu bilinmez, ancak ertesi gün Hive hükümetinin

Allakulu Han'ın hastalandığı ve oğluyla birlikte Hive'ye geri döndüğü kaydedilmiştir. *Materialy po İstorii Turkmen i Turkmenii XVI-XIX vv.: İranskiye, Buharskiye i Hivinskiye İstoçniki*, çev. Z. Aksakov, II, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1938, s. 487.

¹¹ N. Veselovskiy, *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve ot Drevneyşih Vremen do Nastoyaşçego*, Tip. Brat'yev Panteleyevyh, St.-Peterburg 1877, s. 320.

¹² Zahar'in, "Posol'stvo v Hivu...", s. 433-436; Veselovskiy, *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve...*, s. 323. Danilevskiy, Allakulu Han'la sadece iki defa görüştüğü ve son görüşmesinden 15 gün sonra hanın vefat ettiğini bildirir. Zalesov, "Posol'stvo v Hivu...", s. 47-49.

¹³ Veselovskiy, *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve...*, s. 323.

¹⁴ Bu makam hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2004, s. 74-77.

üst düzey sekiz yetkilisi Danilevskiy’yi ziyaret ederek anlaşmaya başlamaya hazır olduklarını bildirmişlerdir. Birkaç gün sonra Rahimkulu Han’ın huzuruna da kabul edilen Rus elçisinin Hive’de daimî Rus temsilciliğinin kurulması ve İranlı esirlerin serbest bırakılması isteği reddedilmiştir. Ayrıca İranlı esirlerle Rusya’nın değil, İran’ın ilgilenmesi gerektiği hatırlatılmıştır. Sonunda han sadece Hive’de iki yıldır tutuklu bulunan Meşhed hâkiminin akrabası olan Muhammed Vali Han’ı serbest bırakmaya ikna olmuştur¹⁵.

25 Aralık’ta Rusya ve Hive Hanlığı arasındaki resmî anlaşmanın son hali tamamlanmıştı. Rusça ve Özbekçe hazırlanan bu anlaşmaya göre, Rus kervanları engelsiz bir şekilde Hive’ye girebileceklerdi, Hive hükümeti kervanları Yomut Türkmenleri ve Hive Kazaklarının saldırılarından korumayı üstleniyordu. Ayrıca Hazar Denizi’nde balıkçılık yapan Rusya vatandaşlarının esir alınması yasaklanacaktı. Rus tüccarlar Hive şehri dışında Köne Ürgenç, Hanka, Hezaresp vb. şehirlerde serbestçe ticaret yapabileceklerdi. Hiveli tüccarlar da Rusya topraklarında serbest ve gümrüksüz ticaret yapma hakkında sahip olacaklardı. Orenburg’da onların konaklamaları için kervansaraylar ve özel mekânlar tahsis edilecekti. Hive ve Rusya sınırları Sırderya ve Üstyurt olarak belirlenmişti. Danilevskiy’nin Hive’de en azından bir Rus ticaret temsilcisi bulundurma isteği yine reddedilirken ilk önce hükümet yetkilileri, 27 Aralık’ta da Rahimkulu Han mührünü basarak resmî anlaşmaya imzalar atılmıştır¹⁶.

31 Aralık 1842’de Rus elçilik heyeti Muhammed Emin başkanlığındaki Hive elçilik heyeti ile birlikte geri dönüş yoluna çıkmıştır. Rus heyeti kasten geldikleri güzergahı kullanmayıp, daha önce hiçbir Rus’un geçmediği Hive Hanlığı’nın kuzey kısmından geçerek, yol boyunca yerleşim yerlerinin ayrıntılı topografik çizimlerini yapmışlardı. Rus heyeti Şubat 1843’te Orenburg’a sağ salim ulaşmıştır. Hiveli elçiler ise, Mayıs 1843’te St.-Peterburg’a gelerek Rus imparatoru tarafından kabul edilmiştir.

2. Rus Elçilik Heyeti Üyesi Zelenin’in Gizli Topografik Faaliyetleri

Rus elçilik heyeti ülkeye ilk ayak bastığı günlerden itibaren Hive Hanlığı hakkında gizlice bilgi toplamak, yollar ve yerleşim yerlerinin haritasını çıkarmak için çaba göstermekteydi. Elbette en ufak bir hata elçilerin hayatına mal olabilirdi. Hive hükümeti haklı olarak Rusya’nın dağlardan yolların açılması, çöllerden geçilecek yönlerin belirlenmesiyle Rus ordusunun bu engelleri aşması, bunun sonucunda Hive topraklarının Rusya’nın saldırılarına açık bir duruma düşmesi ve bu uygun koşulların sonucu olarak da Rusya’nın Hive’ye saldırı düzenlemesinden endişe duyuyordu. Çünkü Rusya’nın, Hive Hanlığı’na ulaşmasına engel olan büyük çöller ve ıssız bozkırlar onları muhtemel saldırılardan koruyacak “gerçek silahlar”dı. Dolayısıyla muhtemelen Rus elçilerinin hareketleri de takip edilmekteydi. Bir yandan casusluk görevi yapan Rus elçilerinin amacı da Hive ülkesine giden güvenli yolları keşfetmek ve bu kozu Hive hükümetinin elinden almaktı.

Zelenin’in kendi anlatımına göre iş üstünde yakalanmamak için çeşitli kurnazlıklara başvurmak zorunda kalıyordu. İlk önce pazara giden Rus casus burada büyük bir kavun satın alarak elindeki kavunla şehri dolaşmaya başlıyordu. Kavunun kabuğuna notlarını yazmak için ise, Hive sikkelerini kullanıyordu. Muhtemelen bu notlar da çeşitli şifreli çizimlerden oluşmaktaydı. Sonrasında yolunu kaybetmiş numarası yaparak sokak

¹⁵ Zalesov, “Posol’stvo v Hivu...”, s. 52.

¹⁶ Zahar’in, “Posol’stvo v Hivu...”, s. 436-441.

satıcılarından sokakların, hendeklerin vs. yerini soruyordu. Uzunluk ölçülerini adımla yapıyordu. Kavunun kabuğuna kaydettiği notları konakladıkları misafirhaneye döndükten sonra kâğıda aktarıyordu. Zelenin'in biraz Özbekçe bilmesi de işine yarıyordu. Bir seferinde yakalanmaya ramak kalmıştı. Zelenin yine kavunuyla notlarını alırken kendisine Rusça hitap eden birisiyle karşı karşıya gelmişti. Bu, daha önce Orenburg'daki askeri garnizonda görev yapan sonrasında da kaçarak Hive'ye yerleşen bir Tatar idi. Orenburg'da Zeleninle birkaç defa karşılaştığı için onu tanıyordu. Kaçak Tatar'ın davetiyle onun evinde de misafir olmak zorunda kalan Zelenin, komşuların dikkatini çekmemek için bir daha onunla görüşmemeye karar vermişti.

Zelenin'in Hive şehrindeki çizimleri tamamlanınca diğer şehirlerde de gözlem yapılmaya başlanılmıştır. Bu işe Rus kervanına dâhil olan Boçarov önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Boçarov, Özbekçeyi iyi bilmesi dışında başka şehirlerde de birçok tanıdığı olan birisiydi. Dolayısıyla birkaç deveden oluşan küçük bir kervan hazırlayıp hanlığın şehirlerini dolaşmaya çıkmışlardır. Zelenin de kendisine tüccar kılığı vermek için birkaç gün Hive şehrindeki Boçarov'un kaldığı kervansarayda konaklamıştır. Kervan Hezaresp, Hanka ve diğer şehirleri ziyaret ederek sonunda Buhara'ya ulaşmıştır. Boçarov gündüzleri elindeki malları satmak ve Rusya'ya götüreceği malları satın almakla uğraşırken Zelenin notlar almakla meşguldü. Gittiği yerlerde pek düşmanca karşılanmamışlardı, çünkü herkesin Rusya'dan kervan geldiğinden haberi vardı. Özel aletleri taşımak çok riskli olduğundan Zelenin'in yanında bu tür gereçler bulunmuyordu ve aletler olmadan doğru ölçüm yapmak epey zor bir işti. Dolayısıyla güneşin hareketlerini kuzey ve güneyi takip etmek, mesafeleri ise adım adım ölçmek şeklindeki ilkel yöntemlerle saptamak zorunda kalmıştır. Boçarov'un yardımı çok dokunmuştu. Yerlilerle çabuk dostluk kuran tüccar onlardan çeşitli bilgiler topluyor, bunları Zelenin'e iletliyordu. Hive şehri dışında sıkı takip olmadığı için Zelenin artık notlarını saatin anahtar çubuğunun içine gizlenmiş küçük bir kurşun kalemle yazabiliyordu. Notlar, ürünlerin kutularının kapaklarının iç tarafına yazılıyordu. Köne Ürgenç şehrindeyken Boçarov'un bir tanıdığının evinde misafir kalırken az daha yakalanıyordu. Boçarov ve ev sahibi kendi işlerinden ötürü şehri terk etmişlerdi. Bunu fırsat bilen Zelenin notlarını düzene koymaya karar vermişti. Ancak kapıyı açık unutunca içeri giren 14 yaşlarında bir çocuk ona Rusça hitap etmiştir. Zelenin, dehşete kapılarak aceleyle notlarını kaldırmaya başlayınca çocuk onu Orenburg'dan tanıdığını ve ne işle meşgul olduğunu bildiğini, ancak kimseye bir şey anlatmayacağını söylemiştir. Kendisi de Hive'ye satılmış kölelerden biriydi. Zelenin çocuğun susması için çeşitli hediyeler vermiş, ancak Boçarov geri döndüğünde çocuğun daha sonraları şantaj yapabileceğini söylemiştir ve hızlı bir şekilde şehri terk etmek zorunda kalmışlardır¹⁷.

Rus elçilik heyeti Orenburg'a geri dönüşünde de topografların Hive Hanlığı'nın Rusların henüz keşfetmediği kuzey kısmının haritalarını çizebilmeleri için kasıtlı olarak eski güzergahlarını değil, başka bir yolu kullanmayı tercih etmişlerdir. Artık Rus elçileriyle birlikte Rusya'ya gelmekte olan Muhammed Emin başkanlığındaki Hive elçilerinden pek çekinmiyorlar, açıkça ayrıntılı inceleme yapıyorlardı. Şubat ayının ikinci yarısında Orenburg'a sağ salim ulaşan Rus elçilerinin bu gözlemleri daha sonra raporlar haline getirilmiştir.

¹⁷ Zahar'in, "Posol'stvo v Hivu...", s. 441-444.

3. G. İ. Danilevskiy'nin Hive Hanlığı Tasviri

3.1. Hive Hanlığı'nın Coğrafi Özellikleri

Danilevskiy, yayına hazırladığı “Hive Hanlığı'nın Tasviri” eserini ülkede geçirdiği süre içinde yaptığı şahsî gözlemlerden, heyetin yol üzerindeki topografik incelemelerinden ve yerlilerden soru sorma yöntemiyle topladığı bilgilere dayanarak kaleme aldığını bildirmiştir. Hive hükümetinin sıkı takibinden dolayı bilgi toplamakta çok sıkıntı çektiklerini ifade eden yazar, buna rağmen ülkeyle ilgili oldukça ayrıntılı tespitlerde bulunmuştur.

Danilevskiy, Hive Hanlığı'nın bulunduğu coğrafyadan dolayı sınırlarının kesin olarak saptanmasının zor olduğunu bildirmekle beraber Batı Türkistan'ın kumlu bozkırlarındaki küçük bir vaha olan bu ülkenin Rusya, İran ve Buhara arasında bulunduğundan söz eder¹⁸. Yazar, Hive Hanlığı'nın coğrafi yapısının betimine ülkenin iklimiyle ilgili tespitleriyle başlar. Bu, muhtemelen Rusya hükümeti için oldukça önem arz etmekteydi. Nitekim 1839'da General Perovskiy'nin komutasında Hive'ye düzenlenen askerî sefer, sert iklim koşullarından dolayı başarısız olmuştu. 1793-1794'te Hive'ye gelen Binbaşı G. V. Blakennagel', kendi raporunda bölgenin Rusya tarafından olası işgali durumunda en büyük zorluğun oraya ulaşmak olduğunu, ancak gerekli önlemler alındığında 5.000 kişilik orduyla bile Hive'nin çok kolay ele geçirilebileceğini kaydetmiştir¹⁹.

Daha öncesinde bölgeye giden elçiler ve seyyahların araştırmalarının yetersiz kaldığı düşünülmüş olacak ki Çarlık hükümetin 19. yüzyılın ortalarından itibaren bu iş için yoğun bir çaba sarf ettiğini gözlemlemek mümkündür. Danilevskiy, ekibiyle geçtikleri yollar üzerinde ve Hive'de kaldığı süre boyunca günlük olarak hava durumunu takip ederek notlar almıştır. Onun gözlemlerine göre, Hive'nin iklimi yumuşak, kar nispeten az yağıyordu. Ancak yine de ülkenin kuzey kesimi daha soğuk bir iklime sahiptir. İlkbahar şubat ayının ortalarında başlayıp, haziran ayından itibaren buğday hasadına başlanıyordu. Yazın neredeyse hiç yağmur yağmıyor ve son derece kuru bir iklim hâkimdi. Ülkenin iklimi insan için oldukça sağlıklı ki tıbbın gelişmemesine rağmen ölüm oranı düşüktü²⁰. Halkın istifade ettiği Amuderya'nın suyunun da bulanık görünümüne rağmen tatlı ve hoş bir tadı vardı. Ülkede salgın hastalıklara sık rastlanmıyordu. Rus elçilik ekibinden de orada kaldığı süre içerisinde ciddi bir hastalık geçiren olmamıştır²¹.

Danilevskiy, Hive Hanlığı'nın coğrafi özelliklerini de oldukça ayrıntılı betimlemiştir. Ülkedeki dağlar, nehirler, göllerin isimleri, konumları, birbirine olan mesafeleri ve başka özellikleri hakkında izlenimlerini kaydetmiştir. Yazarın özellikle üzerinde durduğu konulardan biri Hive Hanlığı için hayatî önemi olan Amuderya Nehri, bu nehrin kolları, ilgili nehirden türeyen kanallar olmuştur. Amuderya'nın batı kıyılarındaki vadilerde yerleşik hayat hakimdir. Dolayısıyla nehirden çıkan el yapımı sulama kanalları ve kanallardan çıkan arıkların sayısı oldukça fazladır. Danilevskiy, Amuderya'nın sol kıyısındaki 10 adet, sağ kıyısındaki 4 adet büyük kanalın tasvirini verir.

¹⁸ G. İ. Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, *Zapiski İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva*, V, St.-Peterburg 1851, s. 62-63.

¹⁹ *Zameçaniya Mayora Blakennagelya, Vposledsviye Poezdki Yego iz Orenburga v Hivu v 1793-1794 Godah*, haz. V. V. Grigor'yev, Tip. Morskogo Ministerstva, St.-Peterburg 1858, s. 20.

²⁰ Blakennagel' de Hive'nin havası ve suyunun insanlar için oldukça sağlıklı olduğunu bildirir. *Zameçaniya Mayora Blakennagelya, Vposledsviye Poezdki Yego iz Orenburga v Hivu v 1793-1794 Godah*, s. 14.

²¹ Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 63-68.

Bunlar dışında ayrıca Aybügür Gölü'nden de iki kanal ayrılmaktadır. Bu kanalların önemlisi de Hive hanının mülkü olan Pehlivan-ata Kanalı'dır.²² Pehlivan-ata Kanalı'ndan da orta büyüklükte 25 arık çıkmaktadır. Her yıl mart ayının başlarında Hive hanı Amuderya suyunun kanala verilmesi ve kanalın temizlik işlerini teftiş etmeye bizzat katılım sağlıyordu²³.

3.2. Hive Hanlığı'nın Etnik Durumu

Danilevskiy'nin araştırmalarına göre ülkenin nüfusu şu gruplardan oluşmaktaydı: 1) Sartlar; 2) Özbekler; 3) Arallar veya Aral Özbekleri (Ada Özbekleri)²⁴; 4) Karakalpaklar; 5) Türkmenler; 6) Kırgızlar (Kazaklar); 7) İranlılar; 8) Cemşidler; 9) Araplar ve Yahudiler.

Bunlardan Sartlar, Özbekler ve Arallar yerleşik kültürü; Karakalpaklar, Türkmenler ve Kazaklar göçebe kültürü temsil ediyorlardı. İranlılar ve Cemşidler ise esir alınıp Hive'ye getirildikten sonra köle yapılan yabancı halklardı²⁵.

3.2.1. Sartlar

Ülkede yerleşik kültürün temsilcileri olan Sartlar, hanlığın asıl yerlileriydi. Genelde şehirlerde yaşıyorlar, tarım ve ticaretle uğraşıyorlardı. Ülkedeki ticaretin neredeyse tamamı onların elindeydi. Hükümette de önemli pozisyonları işgal ediyorlardı. Danilevskiy'nin orada bulunduğu sırada Allakulu Han ve *kuşbeği*²⁶ dışındaki hükümet yetkililerinin hepsi Sartlardı. Kârlı ve saygın pozisyonları onlar işgal ediyordu. Hanın mülkleri ve şehirlerin yönetimi de onların elindeydi. Bu siyasî üstünlük onların zenginleşmesine ve güçlerinin pekişmesine olanak sağlıyordu²⁷. Bu dönemde Sartların Özbeklerden sayı bakımından da nüfuz bakımından da üstün oldukları anlaşılmaktadır. Halbuki ülkeye daha önce giden Rus elçiler ve seyyahların notlarında Sartların ikinci sınıf vatandaş muamelesi gördükleri, zorbalığa maruz kaldıkları ve daha fazla vergi ödedikleri kaydedilmiştir²⁸. Helmersen, Sartları şu şekilde tarif etmiştir: “Sartlar korkak, sessiz ve sinsilerdir. Sözlerinde durmazlar, yalancılardır ve borçlarını ödemezler. Savaşçı değiller, kötü biniciler, ancak çok dua ederler ve ilimle uğraşıyorlar. Hükümet yetkililerine karşı itaatkârlar, gayretlidirler. Çoğu zengindirler ve Özbekler daha çok onlarla akrabalık kurmayı seçiyorlar”²⁹. Murav'yev ise, Sartlar için daha küçümseyici ve alaylı dil kullanmıştır: “Sartlar veya diğer adıyla Tatlar bölgenin asıl yerlileridir. Kalabalıklar ve şehirlerde yaşarlar. Çoğunlukla ticaret ve düzenbazlıkla uğraşırlar. Kurnazdırlar, yoksulken ezik, bir şey kazanma ihtimali olduklarında kurnaz, zenginken kibirlidirler. Genellikle bolluk içinde yaşıyorlar, servetlerini ticaretle, daha çok hileyle kazanmışlardır. Savaşçı ruhları yoktur, atlara binmeyi, silah kullanmayı bilmezler. Dostluğa sadık değiller ve sözlerinde durmazlar. Kendilerini ilgilendirmeyen tüm felaketsizlere kayıtsızlar. Ticaret

²² Diğer kaynaklarda bu kanalın adı Han Kanalı (Han-yab) olarak geçmektedir. Bkz. Gr. Helmersen, “İzvestiya o Hive, Buhare, Kokande i Severo-Zapadnoy Çasti Kitayskogo Gosudarstva”, *İstoriya Kazahstana v Zapadnyh İstoçnikah XII-XX vv.*, çev. L. A. Zaharova, T. V. Sanat, Almatı 2006, s. 16.

²³ Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 68-87.

²⁴ Diğer kaynaklarda ismi Kongratlar veya Kongrat Özbekler şeklinde de geçmektedir. Helmersen, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 29.

²⁵ Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, 90-91.

²⁶ Bu makam hakkında geniş bilgi için bkz. Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı...*, s. 77-79.

²⁷ Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 91.

²⁸ *Zameçaniya Mayora Blakennagelya...*, s. 11.

²⁹ Helmersen, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 30-31.

için yabancı ülkelere seyahat ederken ahlaksızlığı, kumar oynamayı öğrenirler. Bazen ölçüsüzce sarhoş olurlar”³⁰.

3.2.2. Özbekler

Bir zamanlar Harezmi bölgesini Sartların elinden alarak buraya yerleşen Özbekler siyasî konum ve nüfus üstünlüğü bakımından artık eskisi gibi güçlü değillerdi. Danilevskiy, bunun sebebinin İltüzer Han döneminde rakip olarak görülen güçlü Özbek kabilelerinin katletmesine bağlamıştır. Muhammed Rahim Han döneminde de bu siyaset devam etmiş, Özbeklerin nüfusu azalmış, onlar hükümet işlerinden el çektirilmiştir. Eski üstünlüklerini kaybeden Özbekler, sadece kurnaz Sartların karşısında soyluluklarıyla övünmekten başka bir şey yapamıyorlardı³¹. Buna benzer bilgileri Murav'yev de verir, Danilevskiy'in onun kayıtlarından yararlanmış olma ihtimali yüksektir³². Diğer Rus araştırmacıları da Danilevskiy gibi Özbeklerin cesur, savaşçı, dürüst ve onurlu bir millet olmakla beraber, artık atalarının icraatları ve soylulukları ile övünmekten başka bir şey yapmadıklarını, atalet içinde yaşadıklarını, kervanları yağmalamaktan geri durmadıklarını, yağmacılık, soygun yapmak şeklindeki olayları kınanacak bir davranış olarak görmediklerini, inatçı ve hırçın olduklarını, sürekli kendi aralarında savaştıklarını kaydetmişlerdir³³. Yazara göre onların en yoğun yaşadığı bölgeler Hive, Gürken, Hezaresp, Mangıt ve Kıpçak şehirleriydi. Onlar tarımla uğraşmakla beraber, han sefere çıktığında ordu için asker vermek zorundaydılar³⁴.

3.2.3. Arallar (Adalılar)

Danilevskiy, Özbeklerin ayrıca Arallar (Adalılar) olarak adlandırılan ve hanlığının kuzeyinde yaşayan bir grubundan bahseder. Güya onlara Arallar denmesinin sebebi de Aybügür Gölü'ne dökülen Amuderya'nın kollarının oluşturduğu adacıklarda yaşıyor olmalarındanmış³⁵. Onlar tarım dışında balıkçılık ile de uğraşıyorlardı. Ancak yazara göre, gölde çok sayıda balık türü olmasına rağmen ülkede balıkçılık çok gelişmemişti. Bunun nedeni de Blakennagel'in kaydettiği gibi gerekli araç gereçlerinin olmaması olabilir, yine de ülkede balık her zaman ucuza satın alınabiliyordu³⁶. Aral Özbekleri avcılığa da meraklı idiler ve avladıkları sülünleri şehirlerde satıyorlardı. Bunlardan çok az bir kısmı göçebe hayata devam ediyorlardı³⁷. Aral Özbeklerinin ismi diğer Rus araştırmacılarının

³⁰ *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu v 1819 i 1820 Godah Gvardeyskogo General'nogo Ştaba Kapitana Nikolaya Murav'yeva, Poslannogo v Sii Strany Dlya Peregovorov*, II, Tip. Avgusta Semena, Moskva 1822, s. 25.

³¹ Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 91.

³² *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 26.

³³ *Zameçaniya Mayora Blakennagelya...*, s. 11; *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 26-27; Helmersen, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 29.

³⁴ Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 91.

³⁵ 17-18. yüzyıllarda Özbeklerin Amuderya deltası ile Aral Denizi kıyısında yaşayan Kungrat, Mangıt, Kıpçak, Hoceyli ve birkaç başka küçük boylardan oluşan grupları Arallar adıyla biliniyordu. İzole konumlarından yararlanarak bu boyların reislerinin Hive hanlarına itaat etmeyi reddetmekle kalmayıp, savaştıkları zaman da oluyordu. Hive hanlarıyla mücadele edenler de burada sığınak buluyorlardı. P. P. İvanov, “Oçerk İstorii Karakalpakov”, *Materialy po İstorii Karakalpakov*, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1935, s. 70-71.

³⁶ *Zameçaniya Mayora Blakennagelya...*, s. 14.

³⁷ Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 92. Munis de eserinde 19. yüzyılın başlarında Özbekler arasında göçebe hayat tarzı sürenlerin var olduğunu bildirir. Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı...*, s. 98.

eserlerinde Kongratlar, Kongrat Özbekleri şeklinde geçer ve onların hâlâ göçebe hayat yaşadıkları vurgulanır³⁸.

3.2.4. Karakalpaklar

Karakalpaklar, ülkenin kuzey bölgelerinde konar göçer yaşayan halktı. Birçok boydan oluşan bu göçebe halkın idaresi *kuşbeği*'ye bağlı olan kendi boy reislerinin elindeydi. Onların yoğun yaşadığı bölgeler olarak Aral Denizi'nin güneybatı ve güney kıyıları, Amuderya'nın aşağı mecrası gösterilmiştir. Bunun dışında Kongrat, Hoceli, Mangıt ve Kıpçak şehirleri civarında konup göçerlerdi. Tarım, hayvancılık ve balıkçılık uğraşları olmakla beraber, hanın ordusuna asker sağlamak zorundaydılar. Aybügür Gölü civarında yaşayan Karakalpaklar büyük kayıklarla ticaret kervanlarının geçişini de sağlıyorlardı. Karakalpaklar savaşı bir halk olmadıklarından dolayı ülkede en çok ezilen ve fazla vergi ödeyen yoksul topluluktur³⁹. Aynı bilgileri diğer araştırmacıların eserlerinde de görmek mümkündür.⁴⁰ Blakennagel'in kayıtlarına göre, Karakalpaklar eskiden Sırderya Nehri'nin her iki yakasında yaşayan topluluktur. Ancak Kazaklar onlara saldırarak büyük bir kısmını imha edince Hive Hanlığı'nın himayesine girmek zorunda kalmışlardı⁴¹.

3.2.5. Kazaklar

Danilevskiy, dönemin tüm Rus kaynaklarında kaydedildiği gibi Kazaklardan Kırgızlar olarak bahsetmektedir. Büyük bir kısmı Rusya'nın himayesinde olan Kazaklardan Hive hanına bağlı olanlar Küçük Cüz'ün Tabın, Aday ve Şekti boylarıydı. Yazara göre, Tabınlar yoksul bir boy oldukları için zekât vergisinden muaf idiler. Aday ve Şekti boylarına mensup Kazaklar ise daha kalabalık ve zenginlerdi. Zekât vergisi ödüyorlar ve Sırderya kıyısına inşa edilen Beşkala Kalesi'nde oturan Hive yöneticisi tarafından idare ediliyorlardı. Kendi iç kavgalarından dolayı Hive hükümetinin baskılarına boyun eğmek zorunda kalıyorlardı⁴². Ancak 1842'de Beşkala Kalesi'nin Kazaklar tarafından saldırıya uğrayıp Hiveli memurun öldürüldüğünü de kaydetmiştir. Murav'yev'in eserinde Hive Hanlığı'nın sakinleri arasında Kazakların adı hiç geçmez. Helmersen ise, Hiveli Kazakların çok sessiz, sakin bir yaşamlarının olduğunu ve herhangi bir taşkınlık yapmadıklarını, ancak bazen yoksul Kazakların kendi çocuklarını Hive'de sattıklarını da bildirir⁴³.

3.2.6. Türkmenler

Danilevskiy, çok sayıda Türkmen boyunun isimlerini kaydetmiş, onlardan Çovdur, Yomud, Ersarı, Karataşlı ve Göklen Türkmenlerinin Muhammed Rahim Han döneminde Köne Ürgenç, İlyalı, Taşavuz, Kıpçak, Hoceli şehirlerinin yakınlarına yerleştirildiği⁴⁴ ve

³⁸ Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 29.

³⁹ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 94-95.

⁴⁰ *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 26.

⁴¹ *Zameçaniya Mayora Blakennagelya...*, s. 12.

⁴² Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 95.

⁴³ Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 28, 33-34.

⁴⁴ Muhammed Rahim Han döneminden itibaren Hive hanlarının önemli ölçüde askerî güç elde etmek amacıyla Türkmen boylarını Harezmi'ye yerleştirme politikası izlediği bilinmektedir. Onların bazı boyları önemli miktarda teşvikler verilmek suretiyle gönüllü olarak yerleştirilmişse, bazı boylar zorla yerleştirilmiştir. Yu. E. Bregel, "Rasseleniye Turkmen v Hivinskom Hanstve v XIX v.", *Po Materialam Arhiva Hivinskih Hanov. Strany i Narody Vostoka*, İzd. Vostoçnoy Literatury, Moskva 1959, s. 243. 19. yüzyılda Türkmen boylarının Hive Hanlığı topraklarına yerleştirilmesi ve onların yaşadığı bölgeler

oralardaki kendilerine tahsis edilen topraklarda tarımla uğraştıklarını bildirmiştir. Onlar ayrıca halı dokumacılığı ve keçe çadır yapımıyla uğraşıyorlardı. Hive'ye vergi ödemekle ve hanın ordusuna her üç evden bir kişi olmak üzere asker sağlamak zorundaydılar. Pitnek şehrinin güneyinde ise az sayıda hayvancılıkla uğraşan göçebe Ata boyu yaşıyordu ve zekât vergisi ödüyorlardı⁴⁵. Merv, Penc ve Yolatan civarlarında yaşayan Türkmen boyları ise, *mehter*in akrabası olan Niyaz Muhammed Bay tarafından yönetiliyordu. Han, savaşçı ve asi olmaları nedeniyle Türkmenlere daha iyi muamele gösteriyordu. Danilevskiy'nin kayıtlarından Türkmenlerin bu sırada daha çok tarımla uğraştığını anlıyoruz. Meraların az olması sebebiyle hayvan olarak sadece deve ve koyun yetiştiriyorlardı. İran sınırlarına yakın yaşayan Göklen ve Yomud Türkmenleri İran'a bağlı oldukları için Hive'ye vergi ödemeyi kabul etmiyorlardı. Bu da Hive hanlarının onların üzerine sık sık asker göndermeleriyle son buluyordu. Hazar boyu Türkmenlerinin Hive'ye bağlılıkları sadece ticarî çıkar üzerineydi. Çünkü Hive pazarlarında hayvanlarını takas ederek geçimlerini sağlıyorlardı⁴⁶. 18. yüzyılın sonlarında Hive'yi ziyaret etmiş olan Blakennagel' sadece Yomud Türkmenlerinden bahseder ve dönemin Hive hükümdarının babasının⁴⁷ iktidarı ele geçirmek için onların askerî gücünden yararlandığını, bu hizmeti karşılığında Ambar şehri ve civarını Yomudlara hediye ettiğini yazar⁴⁸. Hive Hanlığı'na giderken Türkmenleri yakından tanıma fırsatı bulmuş olan Murav'yev ise, eserinde Türkmenler hakkında daha ayrıntılı bilgiler vermiştir. Seyyah, Türkmenlerin 10 kabilesi ve onların alt boylarının isimlerini vermekle beraber onları Hive'ye tam olarak bağlı olmayan, kendilerini misafir olarak gören bir göçebe millet olarak tarif etmiştir. Görünümleri bakımından daha çok Özbeklere benzeyen Türkmenler İran sınırından yakaladıkları esirleri Hive'de satarak para kazanıyorlardı, ancak yerleşik hayata geçmiş olanları da vardı⁴⁹.

3.2.7. İranlılar

Hive hanlarının İran sınırlarına sık sık yağma saldırısı düzenlemeleri İranlı esirlerin sayısını çoğaltmaktaydı. Danilevskiy'nin hesaplamasına göre bu sırada Hive'de 15.000 İranlı aile bulunuyordu. Bunlardan 10.000 kadarı köle durumundaydılar, 5.000 civarında İranlı ise azatlı olarak hanlığın çeşitli bölgelerinde kendilerine tahsis edilmiş topraklarda yaşıyorlar ve vergi ödüyorlardı. Ancak onların ülkelerine dönme ihtimalleri yoktu, çünkü ülkedeki en önemli işgücünü oluşturan topluluktu. Tarım, bahçecilik, ev işlerinde İranlılar çalıştırılıyorlardı. Danilevskiy, Hive hanının onların bir kısmını İran'a göndermeye razı

hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bregel, "Rasseleniye Turkmen v Hivinskom Hanstve v XIX v.", s. 242-256.

⁴⁵ Hive hanlarının arşiv materyallerine göre, Türkmenlerin Ata boyundan bir grup 1830-1831 yıllarında Hive Hanlığı'na yerleştirilmiştir. Bregel, "Rasseleniye Turkmen v Hivinskom Hanstve v XIX v.", s. 251.

⁴⁶ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 93-96.

⁴⁷ Bu durumda Muhammed Emin İnak (1763-1790) oluyor. Tarihe bakılırsa Blakennagel'in ziyareti sırasında Hive hükümdarı Avaz İnak (1790-1804) olmalıdır. Blakennagel', onun kör olan kardeşi Fazıl Biy'nin gözünü iyileştirmek için uğraşmıştı. *Zameçaniya Mayora Blakennagelya...*, s. 89.

⁴⁸ *Zameçaniya Mayora Blakennagelya...*, s. 12. Hive tarihçisi Munis, Yomud Türkmenlerinin mera sıkıntısı ve kıtlık dolayısıyla Hive topraklarına yerleştiklerini bildiriyorsa (Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab, *Firdaws al-Iqbāl: History of Khorezm*, çev. Yu. Bregel, Brill, Leiden-Boston-Köln 1999, s. 217; *Materialy po İstorii Turkmen i Turkmenii. İranskiye, Buharskiye i Hivinskiye İstoçniki*, C. II, AN SSSR, Moskva-Leningrad 1938, s. 370) Howorth, onları İltüzer Han'ın davet ederek Ürgenç civarına yerleştirdiğini yazar. Henry H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century: Part II. The So-Called Tartars of Russia and Central Asia*. Division 2, Longmans, Green and Co, London 1880, s. 919.

⁴⁹ *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 27-29.

olduğunu, ancak hükümet yetkililerinin buna mâni olduklarını düşünmektedir. Çünkü hükümet yetkililerinin tarım arazilerinde çalıştırdıkları sayısı 50 ile 200 arasında değişen İranlı köleleri vardı⁵⁰. Farklı zamanlarda Hive Hanlığı'nı ziyaret eden Rus seyyahları ülkede çok sayıda İranlı kölelerin varlığından söz ediyorlarsa da sayısı konusunda değişik bilgiler vermektedirler. Muravyev'in sayısını 30.000 olarak verdiği İranlı köleler genelde Türkmenler tarafından yakalanıp getiriliyorlardı. Eğer kendileri için bir fidye parası biriktirebiliyorlarsa hürriyetlerine kavuşabiliyorlardı. Onlara Özbekler "altın tasmalı" anlamına gelen "kızıl cilov" lakabını takıyorlardı⁵¹. İranlı kölelerin büyük çoğunluğu para biriktirmek için efendilerinden çalışıyorlardı. Birçoğu Sünniliği kabul etmek zorunda kalan İranlı köleler hürriyetine kavuştuklarında ayrı bir mahalle veya sokak oluşturarak bir arada yaşıyorlardı. Aynı Sartlar gibi korkak ve sinsî insanlardı⁵². Azatlı İranlıların sayesinde devletin en üst makamlarına da geldikleri de oluyordu. Murav'yev'in kaydettiğine göre, Muhammed Rahim Han'ın çok sevdiği *hocoş-mergem* İranlı bir kölenin oğluydu. Sonrasında oğlu babası Allaberdi'nin hürriyetini satın almış ve han onu *atşabar*'ı (ulak) atamıştı⁵³.

3.2.8. Rus esirler

Danilevskiy, eserinde Rus esirlerden hiç bahsetmemiştir. Zaten onun müzakere maddelerinde Rus esirlerden bahsedilmiyor, artık İranlı esirlerin serbest bırakılması talep ediliyordu. Onun ekibinde olan botanikçi T. Basiner de kendi eserinde 1840'tan önce Hive'de Rus esirlerinin çok olduğunu, ancak şimdilerde sadece *topçu başı* olarak görev yapan Sergey Ağa'dan başka kimsenin kalmadığını bildirir⁵⁴. Ancak bu bilgi doğru olmayabilir. Çünkü Hive'de Müslümanlığı seçerek, yerli kadınlarla evlenen ve bir kısmı Sergey Ağa gibi devletin üst makamlarında çalışan Rus esirlerin sayısı az değildi. Ayrıca serbest bırakılmış Rus esirlerin bir süre sonra tekrar Hive'ye kaçtığı vakalar da görülmekteydi. Rus esirlerin bir kısmı Müslümanlığı seçerek isimleri değişince Rus makamlarının raporlarında yer almamış da olabilir.

3.2.9. Cemşidler

Danilevskiy'e göre aslen Afganlı olan bu göçebe kabile Herat bölgesinde yaşıyordu. Bağımsız oldukları dönemde hayvancılıkla uğraşan bu halkın reisi Herat hükümdarına vergi ödeyen Mir Ahmet Sultan idi. 1839 yılının sonunda o sırada *inak* unvanını taşıyan Allakulu Han ani bir saldırı düzenleyip 7.000 kadar aileyi Hive'ye esir getirmiş, Köne Ürgenç civarına ve daha doğudaki Mangıt ile Kıpçak arasındaki arazilere yerleşmelerini sağlamıştı. Çok yoksulluk çekiyorlar, dolayısıyla devlete herhangi bir vergi ödemiyorlardı. 1842'de Allakulu Han'ın emriyle Buhara seferine iştirak etmek zorunda kalmışlardı⁵⁵. Rahimkulu Han dönemini anlatan Âgehî'nin *Zübdetü'l-Tevarih* eserinde bu olay farklı anlatılmıştır. 21 Kasım 1841'de İran'a sefere çıkan Allakulu Han'ın ordusunun başında oğlu Rahimkulu vardı. Horasan vilayetinde yaklaştığında orada yaşayan Cemşidler Herat'ın hâkimi Kamran Şah tarafından baskı ve zulüm gördüklerini öne sürerek bu durumdan dolayı Hive hanının himayesini istemişler, bunun sonucunda da

⁵⁰ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 96-97.

⁵¹ *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 29-30.

⁵² Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 31.

⁵³ *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 61.

⁵⁴ Basiner, "Estestvenno Nauçnoye Puteşestviye...", s. 334.

⁵⁵ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 97.

Rahimkulu onlara acıyıp, İran seferinden vazgeçmiş ve Cemşidlerin Hive'ye göç ettirilmesiyle uğraşmıştır⁵⁶.

3.2.10. Araplar ve Yahudiler

Sayısı az olan bu göçebe halk hanlığın güney kısmındaki şehirlerin civarlarında dağınık bir şekilde yaşıyorlardı. Çok azı ana dilini koruyabilmişti. Hivelilerin anlattıklarına göre, çok uzun zaman önce Harezmi şahlarından birisi İslam dinini öğretmesi için Mekke'den 10 Arap'ı davet etmişti. Bu topluluk onların torunlarıydı. Onlar sadece hayvancılığı biliyorlar ve çok yoksul idiler⁵⁷.

Danilevskiy, Hive Hanlığı'nda 8 Yahudi ailenin yaşadığını bildirir⁵⁸. Onlar 16 yıl önce Buhara'dan gelmişler ve genelde boyacılıkla uğraşıyorlardı. Hive hükümeti onlara herhangi bir baskı uygulamıyor ve kendi dinî geleneklerini rahat bir şekilde sürdürüyorlardı. Ancak dinlerinden biraz uzaklaştıkları anlaşılıyor ve dinî vazifelerini çok seyrek yerine getiriyorlardı⁵⁹. Murav'yev, Hive'de ülkeye eski çağlarda yerleşmiş ve Müslümanlığı kabul etmiş Yahudilerin yaşadıklarını bildirir⁶⁰. Muhtemelen baskı görmemek için çoğunluğu Müslümanlığı seçmişti. Helmersen'in kayıtlarında Yahudilerin sayısı 200 olarak verilmiştir. Onlar dut ağacı yetiştiriciliği, ipek ve yarı ipek kumaşları boyama işleriyle meşguldü. Onlar başka milletlerden ayırt edilmeleri için Buharalılar gibi giyinmeye zorlanıyorlar ve hiç kimse onlara selam bile vermiyordu. Han da onlarla karşılaştığında yüzünü çeviriyordu⁶¹. Yani, Helmersen, Yahudilerin hükümet tarafından baskı gördüklerini bildiriyorsa da Danilevskiy tam tersi bir bilgi vermektedir.

Bu halklara Allakulu Han'ın Buhara'dan esir alıp getirdiği 5.000 aileyi de ekleyebiliriz. Onların bir kısmı hanlığın kuzey ve batı taraflarındaki boş arazilere yerleştirilmişti. Buhara emiri esirlerin geri iade edilmesi konusunda müzakereler yürütüyorsa da henüz bir anlaşmaya varılamamıştır⁶².

Ülkenin nüfusu hakkında Hive hükümetinin bile net bir bilgisi yoktu. Rus elçilerin bilgi almak istedikleri Hiveliler de bu konuda pek yardımcı olamıyorlardı. Dolayısıyla Danilevskiy'nin ekibinin Hive Hanlığı'nın nüfusu hakkındaki bilgileri kanal temizliği için çağırılan işçilerin sayısı ve yerlilerin aktardıkları bilgilerden ibaret olduğu için kesin bir sayı vermek mümkün değildi. Bu şekilde Hive Hanlığı'nın yerleşik kısmının nüfus sayısı yaklaşık 75.000 aile olarak hesaplanmıştır. Bunlardan Sartlar 20.000 aile, Özbekler 18.000 aile, Azatlı İranlılar 5.000 aile, Esir İranlılar 10.000 aile, Cemşidler 7.000 çadır, Karakalpaklar 8.000 çadır, Türkmenler 5.000 çadır, Kazaklar 500 çadır idi. Danilevskiy, bir ailede 4 kişi olduğunu varsayarak ülkenin yerleşik kısmının nüfusunu her iki cinsten 294.000 olarak hesaplamıştır. Kendi hesaplarını 1819'daki Murav'yev'in nüfus bilgileriyle karşılaştırmıştır. Ülkeyi Pitnek'ten Aral Denizi'ne, Üstyurt'tan Hoceli'ye kadar gezdiklerini kaydeden Danilevskiy, ülkenin üçte ikisinin neredeyse ıssız olduğunu ve sadece güney kısmında nüfusun kalabalık olduğunu bildirmiştir. Onun hesaplamalarına göre halkın üçte biri göçebelere oluşmaktaydı⁶³.

⁵⁶ Âgehi, "Zübdetü'l-Tevarih", s. 477-486.

⁵⁷ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 97.

⁵⁸ Aynı bilgiyi heyetin diğer üyesi Basiner de verir. Basiner, "Estestvenno Nauçnoye Puteşestviye...", 334.

⁵⁹ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 97.

⁶⁰ *Puteşestviye v Turkmėniyu i Hivu...*, s. 30.

⁶¹ Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 31.

⁶² Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 98.

⁶³ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 98-101.

4. Hive Hanlığı'nın Şehirleri ve Köyleri

Danilevskiy'nin en ayrıntılı bilgiler verdiği konular Hive Hanlığı'nın yerleşim yerleri olmuştur. Yazar, 25 şehrin ismini vermiş; buna ek olarak şehirlerin konumu, Hive'ye mesafesi, ahalisi, evler ve dükkanların sayıları, şehrin yöneticisinin kim olduğunda dair bilgileri sıralamıştır⁶⁴. Bu şehirler dışında ülkenin yerleşik kısmının dışında kalan Merv, Yolatan, Penc ve Serahs şehirlerinin de Hive Hanlığı'na bağlı olduğunu bildirir. Ayrıca, Hive şehirlerinin genelde balçık duvarlarla çevrili olmasına, dolayısıyla savunmalarının zayıf olduğuna ve bu duvarların herhangi bir askerî ehemmiyetinin olmadığına dikkat çeker. Şehirlerdeki evler de balçıklardan yapılmıştı ve taş binaların sayısı çok azdı. Sokaklar iki at arabasının yan yana geçemeyeceği kadar dar ve düzgün değillerdi. Şehirlerin civarında ekin tarlaları bulunuyordu. Şehrin ahalisi suyu sokakların arasından geçen arık sularından temin ediyordu. Sonbaharda ana kanalların suları kesildiğinde ise kuyular kazarak su ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Aslında ona göre ülkede gerçek anlamda şehir sayılabilecek iki şehir vardı: Hive ve Yeni Ürgenç⁶⁵. Bunların nüfusu daha kalabalık, ticaret canlıydı. Özellikle Hive şehri hakkında daha ayrıntılı bilgi verilmiştir. Ülkenin başkenti olan Hive şehrinin 12 kapısı vardı. Şehirde iki tane han sarayı dışında 17 mescit, 22 medrese, kervansaray⁶⁶, 260 dükkân bulunuyordu. Yazar köylerin sayısını ise 60 olarak vermiş ve onlar hakkında sadece Hive'ye mesafeleri kaydedilmiştir.

Hive şehirden çıkan üç ana yol vardı. Bunlar 1) Köne Ürgenç'ten Hive'ye, 2) Hive'den Yeni Ürgenç ve Gürlen'e, 3) Hive'den Hesaresp'e giden ticaret yollarıydı. Ülkedeki 10 ana kanalın tamamı da gemi ticareti için uygun sayılırdı. Özellikle Pehlivan-ata, Gazavat, Şah-abat, Kılıç Niyaz-bay ve Arna kanalları üzerinden beş ay boyunca gemi ticareti yapılabilirdi. Ancak Hiveliler suyolu ticaretine pek önem vermiyorlardı. Dolayısıyla sadece ülkenin kuzey kısmında yetiştirilen tahıllar ve Üstyurt'taki göllerden çıkartılan tuz Hive'ye suyolu ile getiriliyordu. Bunun dışında kanallar gemi ticareti için hiç kullanılmıyorlardı⁶⁷.

5. Hive Hanlığı'nda İktisadi Hayat ve Ticaret

Hive Hanlığı'nın ekonomisinin en önemli gelirleri tarım ve ticaretten sağlanıyordu. Atölyeler ve zanaat ürünleri var ise de kendi halkının ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar sınırlı sayıda, düşük kalitedeydiler. Hiveliler inanılmaz emek vererek çorak bozkırları her türlü tahılın yetiştiği verimli bir toprağa dönüştürmeyi başarmışlardı. Tarım için ayrılan araziler *tanap*lara⁶⁸ bölünüyordu. Her bir *tanap*'ın dört yanına en yakın kanala bağlanan arıklar kazılıyordu. Ekilen tarlaların sulama süresi hava durumuna ve ekilen tahılın türüne göre değişiyordu. Hive Hanlığı'nda yetiştirilen tahıllar genelde

⁶⁴ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 101-114. Helmersen, Rus esir Kovyrzyn'in raporuna atıfta bulunarak şehir ve köy ayırt etmeksizin 75 tane yerleşim yerinin tarifini vermiştir. Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", 19-27.

⁶⁵ Murav'yev, eserinde Hive Hanlığı'nda beş büyük şehrin adını verir: Hive, Yeni Ürgenç, Şavat, Kiyat, Gürlen. *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 31-32.

⁶⁶ Helmersen, Hive'deki kervansarayın kerpiçten yapıldığını ve ilk ustasının İvan Zaytsev adlı bir Rus esir olduğunu bildirir. Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 19.

⁶⁷ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 118-119.

⁶⁸ *Tanap*, Türkistan'da yaygın olarak kullanılan arazi alan ölçüsüdür. *Tanap*'ın boyutu döneme ve araziye bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Hive Hanlığı'nda bir *tanap*, her köşesi 30 *sajen*'den oluşan bir arazi dilimiydi. Yani bir *tanap*, 0, 375 *desyatina*'ya eşitti. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 119). 1 *sajen* = 213, 36 cm; 1 *desyatina* = 1, 09 hektardır (G. K.).

buğday, pirinç, darı, mısır, mercimek ve susamdır. Az sayıda bezelye de ekiliyordu. Bunun dışında sanayi ürünleri olarak pamuk, kenevir, tütün, keten ve kökboya yetiştirilmekteydi. Tarım aletleri pulluk, kürek, çapa vs. gibi son derece ilkel gereçlerdi. Arazi genellikle çiftler halinde koşulan öküzler ve atlarla sürülürdü. Harman ve kurutma makineleri yoktu. Ülkedeki ekili tarım arazileri genellikle Amuderya'nın sol kıyısında ve yaklaşık 700.000 *desyatina* (ya da 1.866.666 *tanap*) civarındaydı. Ekilebilir arazilerin büyük çoğunluğu han, hanın akrabaları, hükümet üyeleri, diğer memurlar, din adamları, medreseler ve tüccarlara aitti. Onlardan bazılarının 2.000-3.000 *tanap* arazileri vardı. 8-10 *tanap* arazisi olan kimse varlıklı sayılırdı. Hivelilerin hemen hemen hepsinin evlerinin yanında küçük ölçekli bağları-bahçeleri olurdu. Hive'de her çeşit meyve yetiştiğinden oldukça kâr etmek mümkündü. Özellikle kayıkların yapımında kullanılan kavak ağaçları ve ipek böceklerinin temel gıdası olan dut ağaçlarının yaprakları pahalıya satılırdı. Çayırlar ve mera alanlarının az olması sebebiyle hayvancılık çok fazla gelişmemiştir. En zengin kişinin bile 10-15 koyunu olurdu. Çünkü yıl boyunca hayvanlarını ahırlarda beslemek zorundaydılar. Develer, ticaret kervanları için göçebelere kiralanırdı. Büyük baş hayvanların da sayısı çok azdı ve bunlar sadece tarla sürmek için kullanılırlardı. Ülkede üç cins at türü vardı: Kazak atları, *karabayır* ve *argımak*. Küçük ve çelimsiz olan Kazak atları tarla sürmek için kullanılan veya fakirlerin bindiği at türüydü. *Argımak* ve Kazak atının melezi olan *karabayır* ise güçlü ve görkemli olduğundan dolayı sadece biniş için kullanılırdı. Bu atların fiyatı 20-50 *tilla* arasında değişirdi. *Argımaklar* ise, cins Türkmen atlarıdır. Hem fiziğiyle hem hızıyla göz dolduran bu atlar Hive'de zenginlik göstergesiydi ve fiyatı 200 *tillaya* kadar varırdı. Hive'de at yetiştirilen çiftlikler olmadığı için *argımaklar* genelde göçebe Yomut Türkmenlerinden temin ediliyordu⁶⁹.

İpek böcekçiliği ile genelde ülkenin güneyinde yaşayanlar uğraşıyorlardı. Ancak Rus tüccarlara göre kalite bakımından düşüktü ve dolayısıyla ihracat için satın alınmıyordu. Yine de Hive'nin ana ticaret ürünleri pamuk ve ipek kumaşlardı. İki ülkenin arasındaki savaşlara rağmen Hive'ye Buhara'dan da yeşil çay, tütün, Çin porseleni ve çeşitli pamuk ve ipek kumaşlar ithal ediliyordu. Diğer komşuları olan Hokand Hanlığı, Herat ve Meşhed ile direkt ticari ilişkileri yoktu. İran'dan gelen ticaret kervanları da Hive'ye uğramadan Buhara'ya gidiyorlardı. Dolayısıyla Hive'nin ticaret bakımından en kâr edebileceği ülke sadece Rusya idi. Rusya, Hive'ye çelik ürünleri, işlenmiş deriler, şeker vd. fabrikasyon ürünleri sağlamaktaydı. Rusya için ise, Hive Hanlığı ile ticaret yapmanın avantajlı tarafları şunlardı. 1) Hive, en yakın Türkistan pazarıydı. 2) Orenburg'dan Üstyurt üzerinden Hive'ye ulaşmak Kazak bozkırları ile diğer Türkistan hanlıklarına ulaşmaktan daha güvenli ve kısaydı. 3) Hive'de ödenen gümrük vergileri Buhara'dan daha ucuzdu. 4) Hive gümrük memurları ve halkın Rus tüccarlara karşı davranışları Buharalılara nazaran daha ılımlı ve dostaneydi⁷⁰.

Danilevskiy, Hive hanının hazinesinin ana gelirlerinden birinin de vergiler olduğuna dikkat çekmekle beraber Hive Hanlığı'nda 8 türlü vergi olduğunu kaydetmiştir. Bunlar, 1) arazilerden alınan *salgıt* vergisi; göçebelere alınan zekât vergisi; 3) hanın şahsî mülkü olan arazilerden toplanan ekinden alınan vergi⁷¹; 4) ticaret mallarından alınan

⁶⁹ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva" s. 119-128. Helmersen, Hive hanının 200 kadar *argımak* atının olduğunu ve genelde Türkmenler tarafından hediye olarak getirildiğini bildirir. Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 44.

⁷⁰ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 128-151.

⁷¹ Basiner, hanın hasadın üçte birini aldığını, dolayısıyla yaklaşık 150.000 *batman* tahıl vergi aldığını bildirir. Basiner, "Estestvenno Nauçnoye Puteşestviye...", s. 356.

vergi; 5) Hive'deki tüm pazar tezgâhlarından toplanan vergi; 6) pazarlarda satılan hayvanlardan alınan vergi; 6) hanın bahçelerinin kira vergisi⁷². Buna ayrıca Amuderya'nın geçişlerinde her deveden alınan vergi, tütün ekilen *tanaplardan* alınan tüketim vergisi, Karakalpakların her yıl 1.000 *tilla* olarak alınan para hediyesi ve hanın memurlardan aldığı hediyeler eklendiğinde Hive hanının yıllık geliri yaklaşık üç milyon *abbasi*⁷³ ederdi. Danilevskiy, son olarak Hive Hanlığı'nda yürürlükte olan altın, gümüş ve bakır paraların isimlerini verir⁷⁴. Altın sikkeye *tilla*, gümüş olanına *tenge*, bakır sikkeye de *pul*⁷⁵ deniliyordu. *Tilla* genelde dolaşımda bulunmuyordu. Bu da hanın hazinesinde altının yeterli olmadığını göstergesiydi⁷⁶.

Sonuç

1842'de Hive Hanlığı'na elçilik misyonu ile gelen Rus subay G. İ. Danilevskiy bu seyahati sırasında gördükleri ve duyduklarını "Hive Hanlığı'nın Tasviri" adlı eserinde anlatmıştır. Hive'de geçirdiği zaman zarfında tuttuğu notlardan yararlanarak yaklaşık üç buçuk ay kaldığı Hive Hanlığı'nı tasvir etmiştir. 1856'da yayınlanan bu eser sayesinde Rusya'nın Türkistan coğrafyasına dair bilgileri yenilenmiş, Hive Hanlığı'nın genel haritası ve Amuderya'nın batısındaki yerleşim yerlerinin özel bir haritası hazırlanmış, ülkenin ayrıntılı tasviri yapılmıştır. Bununla beraber seyahat süresince katledilen yolların mesafe bilgileri kaydedilmiştir. Böylece bu eser Hive Hanlığı'nın coğrafyası, şehirleri, ülkenin etnik yapısı ve ekonomik durumunun tasviri bakımından 19. yüzyılda Türkistan hanlıklarını anlatan seyahatnameler arasında dikkate değer çalışmalardan biri olmuştur. Daha çok veri toplama amacıyla hazırlanan bu eserin Rusya'nın Hive Hanlığı'nın gelecekteki işgali sürecine yardım etmesi amacıyla yazıldığına da unutulmaması lazımdır. Dolayısıyla sonraki dönemlerde Rus hükümetinin görevlendirdiği araştırmacılar için bir rehber görevi görmüştür.

Rus elçisinin eserinden onun daha çok topografik bilgiler elde etmek için gayret ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin eserinde Hive Hanlığı'nın idarî yapısı üzerinde durulmamış, sadece bir iki cümleyle ifade edilmiştir. Bunun sebebi muhtemelen daha önce Hive Hanlığı hakkında eserler yayınlayan Rus araştırmacıları Murav'yev ve Helmersen'in bu konuya daha ayrıntılı değinmeleri olabilir. Yine de bazı bilgilerin örtüşmesi onun kendisinden önce yayınlanmış eserlerden yararlandığını da düşündürmektedir.

Danilevskiy'nin ülkenin etnik durumu ile ilgili tespitlerinden daha önceki araştırmacıların verdiği bilgilerin aksine Özbeklerin ikinci plana düştüğünü gözlemliyoruz. Hanedan ailesinin Özbeklerin Kongrat boyundan olmasına rağmen

⁷² Basiner, hanın 38 adet bağı olduğunu ve her birinden yıllık 80 ve 250 *tilla* arası kira aldığını kaydetmiştir. Basiner, "Estestvenno Nauçnoye Puteşestviye...", s. 356.

⁷³ Murav'yev'e göre, 1 *tilla* 14 *abbasi*'ye bölünürdü ve her biri Rusya'nın 29 gümüş *kopek*'ine denk geliyordu. Ancak bu sikke hiçbir zaman Hive'de yoktu ve sadece şartlı olarak hesaplamalarda iki *tenge*'yi ifade etmek için kullanılırdı. *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 75-76.

⁷⁴ Murav'yev, Muhammed Rahim Han döneminden itibaren Hive'nin kendi madenî parasını darp eden darphane kurulduğunu bildirir. *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 75.

⁷⁵ Murav'yev'e göre bir *tenge* 40 *pul* (*karapul*) ederdi. *Karapul*, çok kalitesiz basılmış bir bakır para olup Rusya'nın 1,5 bakır *kopek*'ine denkti. *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 76.

⁷⁶ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 135-159. Murav'yev, Hive'de Buhara, İran ve Hollanda gibi yabancı ülkelerin paralarının da kullanıldığı kaydetmiştir. *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 76-77. Helmersen ise, dolaşımdaki Rus paralarının kervanlarla geldiğine dikkat çeker. Ayrıca ülkede kalpazanlara da sıkça rastlanıldığını ve yakalandığı zaman onların idam cezasına çarptırıldığını bildirir. Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 39-40.

hükümet üyelerinin büyük çoğunluğu Sartlardan oluşmaktaydı. Ayrıca Sartların ülkenin ticaretine de hâkim oldukları anlaşılmaktadır. Yazarın Hive'deki Rus esirlerden hiç bahsetmemesi de bu sorunun ortadan kalktığı anlamına gelmiyordu.

Danilevskiy'nin Hive Hanlığı'na geldiği dönem Rusya ve Hive arasında ciddi gerilimlerin yaşandığı dönemdi. Ancak Rus elçisi Hive Hanlığı ile Rusya arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinden her iki tarafın da kârlı çıkacağı kanaatindeydi. Dolayısıyla eserinde Hive ile ticareti canlandırmanın Rusya'ya ne gibi yarar sağlayacağı konusunda da fikirlerini de açıkça bildirmiştir. Yazar, farklı bir kültüre kendi penceresinden bakarak Hive Hanlığı'nın canlı bir manzarasını sunmaya çalışmıştır. Belki çok büyük bir keşif yapmamış olabilir, ancak günümüzde bile dikkate alınması gereken önemli siyasî ve sosyal tespitler yapmıştır.

Kaynakça

- Basiner Theodor Friedrich, “Estestvenno Nauçnoye Puteşestviye po Kirgizskoy Stepi v Hivu”, *İstoriya Kazahstana v Zapadnyh İstoçnikah XII-XX vv. Nemetskiye İssledovateli v Kazahstane*, çev. L. A. Zaharova, Sanat, Almatı 2006, ss. 283-359.
- Basiner Theodor Friedrich, *Naturwissenschaftliche Reise Durch Die Kirgisensteppe Nach Chiva*, Akademie der Wissenschaften, St.-Petersburg 1848.
- Bregel Yu. E., “Rasseleniye Turkmen v Hivinskom Hanstve v XIX v. Po Materialam Arhiva Hivinskih Hanov”, *Strany i Narody Vostoka*, İzd. Vostoçnoy Literatury, Moskva 1959, s. 242-256.
- Çelik Muhammed Bilal, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*. Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2004.
- Danilevskiy G. İ., “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, *Zapiski İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva*, V, 1851, s. 62-159.
- Doğan Orhan, *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, TTK Yayınları, Ankara 2021.
- Galkin M. N., *Etnografiçeskiye i İstoriçeskiye Materialy po Sredney Azii i Orenburgskomu Krayu*, Tip. Gogenfel'dena, St.-Peterburg 1868.
- Helmersen Gr., “İzvestiya o Hive, Buhare, Kokande i Severo-Zapadnoy Çasti Kitayskogo Gosudarstva”, *İstoriya Kazahstana v Zapadnyh İstoçnikah XII-XX vv.*, V, çev. L. A. Zaharova, Sanat, Almatı 2006, s. 11-80.
- Howorth Henry H., *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century: Part II. The So-Called Tartars of Russia and Central Asia*, Longmans, Green and Co, London 1880.
- İvanov P. P., “Oçerk İstorii Karakalpakov”, *Materialy po İstorii Karakalpakov*, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1935, s. 9-91.
- Marozikov A. A., “İz İstorii Torgovyh Svyazey Sredneaziatskih Hanstv s Rossiyey”, *Problemy Sovremennoy Nauki i Obrazovaniy*, no. 12, 2018, s. 73-76.
- Materialy po İstorii Turkmen i Turkmenii XVI-XIX vv.: İranskiye, Buharskiye i Hivinskiye İstoçniki*, Ed. V. V. Struve, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1938.

- Mihaylov N., "Golos Hivinskih Plennikov", *Niva*, no. 30, 1873, s. 465-470.
- Munis Shir Muhammad Mirab and AGAHI Muhammad Riza Mirab, *Firdaws al-Iqbāl: History of Khorezm*, Çev. Yu. Bregel, Brill, Leiden-Boston-Köln 1999.
- Özkan Murat, "İklimle Savaş: Perovski'nin Hive Seferi (1839-1840)", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde. Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, I, Nobel Yayınları, Ankara 2020, s. 255-270.
- Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu v 1819 i 1820 Godah Gvardeyskogo General'nogo Ştaba Kapitana Nikolaya Murav'yeva, Poslannogo v Sii Strany Dlya Peregovorov*, Tip. Avgusta Semena, Moskva 1822.
- Savinova T. N., "Uçastniki Hivinskoy Ekspeditsii 1839-1840 gg. Topografy", *İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra RAN*, 16/5, 2014, s. 1815-1818.
- Semenov V. G., "Uçastniki Missii 1842-1843 gg. v Hivu-G. İ. Danilevskiy i Ye. N. Zelenin", *Formirovaniye i Sovremennoye Polojeniyeye Sredneaziatskih Diaspor v Rossii. Materialy Mejdunarodnoy Nauçno-Praktičeskkoy Konferentsii*, 2013, s. 36-43.
- Shakespeare R., "A Personal Narrative of a Journey from Heraut to Ourenbourg, on the Caspian, in 1840. By Captian Sir Richmond Shakespeare", *Blackwood's Edinburgh Magazine CCCXX/LI*, 1842, pp. 691-720.
- Veselovskiy N., *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve ot Drevneşih Vremen do Nastoyaşçego*, Tip. Brat'yev Panteleyevyh, St.-Peterburg 1877.
- Yorulmaz Osman, *Kazak Türkleri ve Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler: Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Zahar'in İ. N., "Posol'stvo v Hivu v 1842 Godu. Po Rassakazam i Zapiskam Oçevidtsa", *İstoriçeskiy Vestnik*, no. 11, 1894, s. 427-447.
- Zahar'in İ. N., "Zimniy Pohod v Hivu v 1839 Godu. Po Rasskazam i Zapiskam Oçevidtsev", *Russkiy Arhiv*, no. 4, 1891, s. 513-598.
- Zalesov N., "Posol'stvo v Hivu Podpolkovnika Danilevskogo v 1842 g.", *Voyenniy Sbornik*, no. 5, 1866, s. 41-75.
- Zameçaniya Mayora Blakennagelya, Vposledsviye Poezdki Yego iz Orenburga v Hivu v 1793-1794 Godah*, haz.V. V. Grigor'yev, Tip. Morskogo Ministerstva, St.-Peterburg 1858.